

Надія Грицик

МОВНИЙ ОБРАЗ УЧИТЕЛЯ У ПОВІСТІ А. ДІМАРОВА «НА КОНІ Й ПІД КОНЕМ»

Проза Анатолія Дімарова — окрема сторінка в історії української літератури та української мови. Цього автора без перебільшення можемо назвати сучасним народником, людинолюбцем та людинознавцем у тому сенсі, що саме звичайна людина — з її звичками, мовою, думками — стала основним і незмінним центром зображення у його творах. Персонажі і сільських, і міських, і містечкових історій — наші сьогоденні й старші сучасники, які живуть у своєму часі та в своєму просторі. З цього погляду проза А. Дімарова — це фрагментована на людські долі епопея українського життя другої половини ХХ ст., головними героями якої є вчитель, лікар, шофер, сільський і міський мешканець, пенсіонер і школяр... «Я все ж життя збираю людські долі...» — сказав про них письменник.

Не можна стверджувати, що образ учителя у творах А. Дімарова — наскрізний. Найяскравіше, найбільш конденсовано галерею учительських портретів розгорнуто у повісті «На коні й під конем». Власне, це узагальнений образ педагога повоєнної епохи, і тому, звернувшись до цієї повісті, зможемо не тільки побачити його очима автора, очима учнів-персонажів, але й відзначити співвідносність із портретом сучасного учителя.

Мовообрази учителів у прозі А. Дімарова і типізовані, й індивідуалізовані водночас. Вони подані так майстерно, з таким акцентуванням деталей, що й в узагальненому форматі не стають безликими, а залишаються живими художніми зліпками з часу, з соціального прошарку, а тому естетично сприйнятні і для ровесників описуваної письменником епохи, і для сучасного читача. Наприклад, таким типізованим, але не позбавленим живих рис виведено портрет учительки німецької мови. Знаковим є і її ім'я (*Клара Карлівна*), і зовнішність, яку сам автор визначає епітетом *типова*: *Вона й зовні була типова німкеня: світлошкіра, світловолоса, з рідкими білими віями над холодними світлими очима* (Цит. за виданням: Дімаров А. На коні й під конем. Док.: Повісті. — К., 1973. — С. 46).

Для індивідуалізації портретів персонажів автор не тільки дає їм імена та прізвиська, називає посаду (директор *Григорій Вікторович*, завуч *Свирид Остапович*, *Дон-Кіхот*, учитель *Юс*), а й указує на специфічну, упізнавану зовнішність. Так, прикметною рисою директора школи введена *повнота*, натомість зовнішність завуча характеризують ознаки *високий* та *худий*. Поєднані в одному мікроописові, вони забезпечують ефект контрастування: *Двері широко відчинились, і до класу вкотився директор. А слідом за ним, напевно йому на підмогу, — завуч, високий і страшенно худий Свирид Остапович* (С. 58).

Як знакову портретну деталь директора школи введено у повісті образ *лисина*. Майстерність Дімарова-психолога виявляється, зокрема, у тому, як образ *лисина сяє* набуває різного експресивного забарвлення залежно від контекстних конкретизаторів, які розвивають мікротему твору, описують ситуацію. Пор.: *У директора голова сяє, мов сонце* (С. 22) і *Повільно наближаюсь до величезного блискучого столу, над яким зловісно сяє директорська лисина* (С. 26).

Глибоке знання психології людини допомагає авторові помітити й передати, відтворити засобами художньої прози емоції учителів у той чи той момент їх спілкування з учнями, колегами. Рельєфні описи хвилювання, роздратування, гніву, які мають зовнішні вияви в міміці, у виразах *обличчя*, *очей* показово ілюструють розгорнуті структури з однойменними ключовими лексемами. Передусім це статичні мініпортретні контексти, в яких епітети фіксують постійну або ситуативну характеристику людини: *переводжу погляд на обличчя учителя. Воно суворе й зосереджене* (С. 31); *Ми майже не пізнаємо нашої вчительки, таке в неї зараз недобре обличчя* (С. 61); *Очі у неї [Марії Федорівни] трохи зблякли, стерті часом, але лагідні* (С. 62).

Більш поширені динамічні метафоричні описи емоцій або психологічного стану учителів: *Обличчя її береться плямами, стає гостре й зле* (С. 61); *Обличчя учителя почервоніло .. Він дуже розгнівався* (С. 68); *Обличчя її [Марії Федорівни] враз м'якшало, вона знімала пенсне...* (С. 64); *Сірі очі уважно вивчають клас — парта за партою. Ось вони зупинились на мені...* (С. 31).

Образ *очі* — традиційно один із найпродуктивніших засобів метонімічного зображення почуттів. Акцент на цьому елементі надає портретним та поведінковим описам природності й водночас акцентує увагу читача на найбільш знакових моментах оповіді. Звернімося до фрагменту, коли А. Дімаров змальовує перший прихід у клас молоденької вчительки хімії Анжеліки Михайлівни (її образ у повісті має найвиразніший емоційно-психологічний розвиток): *Вона сяйнула по класу очима* (С. 54). Дієслівна метафора, в якій домінують семи 'світло', 'доброзичливість', начебто запрограмує читача на те, що учні прихильно сприймуть нову учительку: *Анжеліка Михайлівна (так звали нову вчительку) віднині й навічно заволоділа нашими серцями* (С. 54).

Для цілісного сприймання образу учителя важливі також предметно-логічні, конкретно-образні ознаки. Такими є деталі *пенсне, окуляри, підручник, класний журнал*. У мовній свідомості й автора, і читача вони є компонентами своєрідного сприйняттявого стереотипу, оскільки асоціативно найтісніше пов'язуються саме з професією вчителя. Пор.: *Марія Федорівна .. знімала пенсне, хукала й протирає скельця* (С. 64); *Історик зупиняється... Скельця його окулярів поблискують строго й неприязно* (С. 68); *Марія Федорівна тільки похитала головою. Не стала більше допитуватись, а натомість погортала підручник та й відклала його набік* (С. 63); *Учитель .. розгортає класний журнал і починає знайомитись* (С. 24).

Індивідуальну естетику зовнішнього портрета створюють *назви одягу*. Зазвичай вони виступають маркерами визначальних рис характеру персонажа (наприклад, акуратність, педантичність тощо). Таким, зокрема, є відтворений у внутрішній мові учня докладний опис одягу учителя фізики Івана Даниловича: *Вдягнений він був надзвичайно акуратно: вишита сорочка із стоячим комірцем, чорний піджак і синє галіфе — без жодної зморшки, жодної складочки, наче Іван Данилович щойно вийшов з-під преса. Та найбільше вразили мене чоботи. Я ще не бачив таких дзеркально-блискучих чобіт. І хоч би тобі якась порошинка на них! А на вулиці від піску аж курить* (С. 31). Характеристичну функцію щодо назв одягу (*вишита сорочка, піджак, галіфе без жодної зморшки*), взуття

(*дзеркально-блискучі чоботи*) виконують прикметникові та прислівникові епітети із семою ‘чистота’, ‘акуратність’.

Словесний образ *учителя* — це також поведінкове портретування, вказівка на особливості постави, ходи, манери говоріння тощо. Пор.: *Учитель бадьоро вітається і швидко проходить до столу* (С. 24); *Він [учитель фізики] з'явився у класі щойно пролунав дзвоник. Легко й пружно пройшов до столу, повернувся до нас, неголосно привітався* (С. 31).

Уважний до деталей, які забезпечують майже документальну достовірність і зовнішнього, й внутрішнього портрета учителя, А. Дімаров насичує оповідь вказівками на природні невербальні реакції персонажів на ту чи ту ситуацію. З ними в тексті пов'язані вислови *розвести руками, стенути плечима, хитати головою, постукувати пальцем*, які маркують зовнішні вияви нерозуміння, роздратованості (*Учитель, мабуть, зрозумів, що зі мною коїться щось незвичайне, не став сперечатися. Тільки сердито стенув плечима і сказав: — Сідайте. — С. 69*), недовіри (*Брови Миколи Платоновича недовіжливо лізуть угору. — С. 68*), докору (*Директор виходить. За ним рушає й Дон-Кіхот, який не зронив жодного слова, тільки похитував докірливо головою. — С. 59*), неприйняття ситуації чи іншого героя (*Клара Карлівна, помітивши наше перешіптування, стукала довгим сухим пальцем по столу, строго приказуючи: — Но! — Но! — С. 46*).

У портретуванні директора школи жести *підняти руку, махнути рукою, грюкнути кулаком* — це вияви владності (*директор махнув рукою, на танку пролунав дзвоник і ми рушили в класи. — С. 23*), привертання уваги (*Він піднімає руку, і гомін довкола поволі стихає. Слухаємо, що він говорить. — С. 22*), роздратованості (*Директор зупинивсь біля столу. Коли б не стіл, він, мабуть, проскочив би наш клас і вилетів надвір, такий був розгніваний. — Хто? — грюкнув кулаком об стіл. — С. 58*).

Мова, її лексичне наповнення, експресивна тональність — надзвичайно важливий аспект портретування учителів, директора, завуча тощо. А. Дімаров по-різному моделює їх мовні партії у контексті уроку і при зображенні конфліктних ситуацій.

Ключова одиниця мовної характеристики учителя — дієслово *розповідати*. Це слово найчастотніше в описах мовної

поведінки вчителів-предметників: *Розповідав він* [вчитель історії] *цікаво, навіть не заглядаючи в книжку* (С. 25); *Він* [вчитель фізики] *розповідав нам про це під час уроку* (С. 33). Так само із художнім відтворенням звичного перебігу навчального процесу, уроку пов'язане вживання одиниць дієслівного ряду, який означає мову учителів — *говорити, розмовляти, запитувати, давати пояснення*. Пор.: [Клара Карлівна] *розмовляла виключно німецькою мовою і тільки зрідка давала пояснення російською* (С. 46).

Відтворює А. Дімаров і характерну для повоєнного часу манеру суворого дидактизму, яку в тексті вербалізує дієслово *наказувати*: *Тим часом Іван Данилович наказав*: — *Дістаньте підручники. Всі як один поклали перед собою новенькі книжки* (С. 31); *Учитель давно звик до вибриків мого сусіди, бо тільки глянув убік і наказав сідати* (С. 25).

Інше лексичне наповнення й оцінність мають зображення конфліктних ситуацій, якими наповнені шкільні будні. Мову учителів у цьому разі означають дієслова *обривати, допитуватися, кидати* (у переносному значенні «швидко, часом недбало казати, висловлювати (репліку, слово) тощо» (СУМ, IV, 146), *лаяти* тощо: — *Билися?* — *допитується він* [директор]. — *Ти що, язик проковтнув? Чи не хочеш розмовляти зі мною? За що ви бились?* (С. 26); *Не дочекавшись піднятої руки, Іван Корнійович починає нас лаяти* (С. 59); *не встиг я вистрелити, як він [учитель] увірвав свою розповідь, розкрив класний журнал і щось там сердито записав* (С. 67); *учитель починає відчувати, що в класі щось негаразд, раз по раз уриває розповідь* (С. 27).

Часто емоційне забарвлення таких текстових фрагментів уточнюють обставини *нетерпляче, невдоволено, гнівно, сердито, владно, з досадою*. Пор.: *Гаразд, розберемося потім, — нетерпляче обриває його Григорій Вікторович* (С. 26); — *Що сталося?* — *невдоволено запитує він*. — *Голобородько, чого ви кричите?* (С. 26); — *Сідайте, ми з вами поговоримо потім, — каже їй гнівно директор* (С. 59); — *Так і будемо мовчати?* — *сердито питає директор* (С. 26); — *Ти як маленький!* — *кидає з досадою Григорій Вікторович* (С. 26); *Він так і не встигає сказати, що ж ми просимо. Анжеліка Михайлівна обриває його сердито і владно* (С. 61).

Кульмінаційний вияв експресії засвідчує поведінка учительки хімії, емоційну реакцію якої автор означає дієсловом *вибухати* в переносному значенні («раптово розсердившись, виявляти свій гнів» СУМ, I, 358): — *Не потрібні мені ваші пробачення! — вибухає вчителька* (С. 61).

Важливі для мовного портретування учителя також рельєфно виписані А. Дімаровим індивідуальні характеристики із семами 'культура', 'інтелект': *Це була людина культурна й освічена; Микола Платонович .. мав добру пам'ять* (С. 68); *Ми досі навіть не підозрювали, що Марія Федорівна знає напам'ять стільки віршів* (С. 63).

Найбільш динамічно, в інтенсивному особистісному й експресивно-емоційному розвитку змальовано в повісті образ Анжеліки Михайлівни, молодої учительки хімії. Цю динамічність, неспівмірність портретно-поведінкових описів, а також оцінок на початку і в кінці твору засвідчують різнотипні оповідні структури, подані і у внутрішній мові автора, і в оцінці учнів.

На початку повісті опис зовнішності молодої учительки має лірико-романтичне забарвлення: *До класу вступила така молода, така гарна дівчина, що коли б ми зустріли її десь поза школою, то нізащо не повірили б, що вона вчителька* (С. 54). Із ним співзвучні й портретні деталі *усмішка, голос*, які в ліричних мініконтекстах створюють позитивний образ учительки: *Вона .. сприймала наше захоплення з такою милою усмішкою, що ми ладні були на будь-який подвиг заради неї* (С. 56); *Анжеліка Михайлівна кожного вислухає, кожному подарує усмішку, і наші поголені обличчя аж сяють од щастя* (С. 56); *завжди усміхнена, завжди весела Анжеліка Михайлівна з її дзвінком, як пісня, голосом* (С. 61); *коли привіталась дзвінко й весело.., ми, всі вісімнадцять хлопців, підхопилися як один і дружно відповіли* (С. 54).

Із розгортанням сюжету цей позитивний образ кардинально змінюється. Зображаючи конфліктну ситуацію між учнями й обожнюваною ними вчителькою (пор.: *Вона, наша богиня, все розуміла, все бачила.* — С. 56). А. Дімаров вибудовує образ Анжеліки Михайлівни на контрасті, показує швидко, майже миттєве перетворення: *Побачивши нас, Анжеліка Михайлівна*

*одразу спохмурніла. Була щойно освітлена сонцем, а це ступила у тінь. І що ближче підходила до нас, то густішою й холоднішою ставала тінь. .. Ну? — Запитує вона вороже (С. 61). Негативна експресія, започаткована метафорою *ступила у тінь*, у контексті нагнітається, інтенсифікується під впливом носіїв сем 'ворожість', 'холод'. Ці ж семи домінують в супровідних описах усмішки, міміки, мови: — *Ми вас усі дуже любимо, Анжеліко Михайлівно... — Бачу, як любите, — саркастично всміхається учителька. Потім гасить посмішку, холодно каже...* (С. 62). Знижено-зневажливої експресії репліці учительки надають прислівникові означення *саркастично, холодно*.*

Мовообраз учителя у повісті А. Дімарова «На коні і під конем» — життєво правдивий, переконливий. Показуючи і типове, й індивідуальне у зовнішності, поведінці, емоціях, письменник створює позачасові образи педагогів, сприйнятні й для ровесників автора, і для юних сучасних читачів.

Ольга Черемська, Ольга Масло

МОВНИЙ СВІТ СІЛЬСЬКИХ І МІСТЕЧКОВИХ «ІСТОРІЙ» А. ДІМАРОВА

У розмаїтті сучасних українських письменників, представників різних літературних напрямів, височіє постать блискучого Майстра Слова, тонкого психолога, великого правдолюба, лауреата Державної премії імені Т. Шевченка — Анатолія Дімарова. Немов живі постають зі сторінок творів прості люди зі своїми болями й тривогами, й зачіпають найчутливіші струни душі, збуджують найчистіші сердечні поривання. «Такі індивіди, як Дімаров, — за словами М. Слабошпицького, — роблять життя цікавішим і веселішим, розганяючи його монотонність і буденну нудьгу. Навіть у побут вони вносять мистецький карнавальний дух... Дімаров схожий на свої твори. А його твори — на нього. Справді рідкісне гармонійне поєднання».